

Reacties op Dijkhoff

Over doelen en middelen

door Marcel Wissenburg

Discussie binnen een partij is riskant in Nederland, en wordt daarom vaak strak geregisseerd of liever nog in het verborgene gehouden. We hebben een pers die (immers goed nieuws is geen nieuws) elke discussie binnen elke partij volautomatisch met termen als stammenstrijd, onenigheid, twist, ruzie, split, etc. karakteriseert. En dat gebeurt driemaal zo hard als het om een regeringspartij gaat. En we leven in een land waar het op de een of andere manier na 100 jaar massademocratie en 450 jaar *res publica* nog steeds niet lukt burgers, die in hun private sfeer uitstekend kunnen debatteren en reflecteren zonder gelijk messen te trekken, aan het verstand te brengen dat dit ook in de publieke sfeer kan, dat flink debatteren niet een teken van zwakte, onmacht en onvermogen is, maar juist wijst op eensgezinde, oprechte en diepe betrokkenheid bij de publieke zaak.

Tegen die achtergrond is het opmerkelijk dat Klaas Dijkhoff's '*Liberalisme dat werkt voor mensen*' zorgt voor een discussie die nu eens niet in de pers als stammenstrijd of schandaal wordt afgeschilderd. En het gaat ook nog eens ergens over: de grote lijn en de fundamenteën. Zo hoop ik dat mijn commentaar op een deel van deze tekst ook gelezen wordt: als een bijdrage aan de gezamenlijke projecten liberalisme en Nederlandse liberale democratie.

Een van de lastigst leesbare delen van *Liberalisme dat werkt voor mensen* is het korte, heel staccato geschreven tweede hoofdstuk, 'Middel vs. Doel' genoemd, waar Klaas Dijkhoff 'logisch liberalisme' als beter alternatief voor 'procesliberalisme' presenteert. Het is niet zo makkelijk te achterhalen wat hij daar nu precies mee bedoelt. Maar hoe beter je de tekst leest, hoe helderder het wordt dat dit 'logisch liberalisme' een valse noot in een overigens fraaie compositie is, een idee dat (voorzichtig gezegd) op gespannen voet staat met de rest van het stuk.

Een eerste manier waarop Dijkhoff logisch en procesliberalisme probeert te verduidelijken is door ze te vergelijken met twee begrippen van Max Weber: *Verantwortungsethik* en *Gesinnungsethik*, ofwel een houding van verantwoordelijkheid nemen en bereid zijn vuile handen te maken versus (met een goed Nederlands woord) *Prinzipienreiterei* zodat de handen in onschuld worden gewassen. Een prima illustratie – al vraag je je wel af waarom we twee neologismen nodig hebben als we Weber's breed ingeburgerde begrippenpaar al hebben.

Maar Dijkhoff raakt van de rails op het moment dat hij *Verantwortungsethik* met consequentialisme en *Gesinnungsethik* met deontologie gaat vergelijken. Voor de niet-ethicus: consequentialisme is het type ethiek waarin goed is wat tot het beste resultaat leidt (het meeste geluk, genot of welvaart, minder pijn, etc.) terwijl in de deontologie goed is wat een *intrinsiek* en universeel goede handeling is (of een universeel recht respecteert), zoals de waarheid spreken, de wet respecteren, niet moorden.

Nou is Dijkhoff niet de eerste die deze vergelijkingen maakt (ik heb het zelf ook een kwart eeuw in eindeloos veel colleges gedaan) en hij zal ook niet de laatste zijn – maar het is wel volstrekt onjuist. Het is een fout die voortleeft omdat we allemaal onze leermeesters napraten, die op hun beurt hun leermeesters napraatten – en die dat doen omdat niemand de brontekst nog goed leest: Max Weber's lezing van 28 januari 1919, *Politik als Beruf*, uitgesproken midden in de totale chaos van de Duitse Revolutie van 1918/19. We lezen die brontekst niet of nauwelijks omdat hij min of meer onleesbaar is: ongeorganiseerd, veel te zwaar, veel te theoretisch, en vol toen wel, maar nu nauwelijks herkenbare, dubbelzinnige verwijzingen naar actualiteiten.

Het is *gemakkelijk* Weber's onleesbare maar o zo belangrijke tekst uit te leggen met behulp van de veel toegankelijker begrippen consequentialisme en deontologie – maar als gezegd, het is ook *fake news*, zoals ik merkte toen ik de tekst eindelijk eens nauwkeurig las. Verantwoordings- en Gesinningsethiek duiden namelijk niet op filosofische fundamenten van morele *oordelen* maar voor grondhoudingen in het *handelen*. Het is absoluut mogelijk een passieve, consequentialistische Prinzipienreiter te zijn – de SP in de tijd dat niets deugde, en niets ondersteund werd, wat de wereldrevolutie niet objectief dichterbij bracht is misschien een mooie illustratie. En, belangrijker, deontologie en Verantwoordingsethiek zijn ook prima te verzoenen (zoals Weber in zijn tekst zelf suggereert): je kunt per definitie geen vuile handen maken als het begrip 'vuil' niet een intrinsiek negatieve betekenis heeft.

Waarom is het belangrijk dat een deontoloog de verantwoordelijkheidsethiek kan omarmen? Omdat de deontologische ethiek een hoeksteen van het liberalisme is; omdat liberalisme ondenkbaar is zonder denkers als Immanuel Kant, John Rawls, Robert Nozick. Omdat zelfs de grote consequentialist John Stuart Mill er niet omheen kon. Omdat Dijkhoff er zelf in gelooft: vrijheid, verantwoordelijkheid, wederkerigheid, gelijkwaardigheid en verdraagzaamheid zijn geen middelen tot een doel (welk doel dan?) maar doelen *op zich*, intrinsiek waardevol.

Logisch liberalisme, stelt Dijkhoff, maakt de keus voor de juiste middelen ondergeschikt aan het realiseren van liberale doelen. Dat kan maar één ding betekenen: Machiavelli's 'het doel heiligt de middelen'. En dat zegt Dijkhoff nu juist ook weer niet te willen: 'Dat betekent niet dat we alle middelen accepteren of dat we daar geen liberale toets op loslaten'. Waarop een raadselachtige frase volgt: '...maar het is van tweede orde'. Ofwel politieke middelen worden getoetst op hun verenigbaarheid met liberale idealen, en dan zijn doelen per definitie ondergeschikt aan middelen, of het liberale gehalte van middelen is 'van tweede orde', komt op de tweede plaats – en dan heiligt het doel de middelen. *Dat* is logica. Voor beginners.

Het is de ultieme uiting van Verantwoordingsethiek, van het tonen van verantwoordelijkheid, wanneer je je afvraagt of je *beleid* – je *middelen* – (pakweg) de vrijheid en integriteit van burgers nog wel respecteert. Als de morele kwaliteit van je middelen van de 'tweede orde' is, ondergeschikt aan de vraag of het werkt, ondergeschikt aan effectiviteit en efficiëntie, dan gooi je de baby met het badwater weg.

Een illustratie van het illiberale karakter dat het logisch liberalisme kenmerkt is Dijkhoff's poging het idee 'Cruyffiaans' te illustreren (terzijde: het is natuurlijk een gotspe om iets dat *logisch* moet heten, Cruyffiaans te illustreren): 'Als je mensen vrij laat om te kiezen voor het salafisme, worden het geen vrijheidsminnende, gelijkwaardigheidrespecterende, democratiekoesterende liberale Nederlanders. Da's logisch.' Nee, dat is het dus niet. Geen zichzelf respecterend liberaal zal zich hierin herkennen – John Rawls niet, Robert Nozick niet, Immanuel Kant niet, maar ook consequentialisten als onze eigen Baruch Spinoza, Hans-Hermann Hoppe of John Stuart Mill niet. Voor al deze denkers, representatief voor de volle breedte van het liberalisme (van sociaalliberaal tot libertarisch) staat of valt de vrije samenleving met de vrijheid van meningsuiting, vrijheid van pers, woord en gedachte, en vrijheid van geloofsovertuiging. Die vrijheden zijn noodzakelijke voorwaarden (*conditio sine qua non*, voor wie indruk wil maken op zijn gezelschap) om burgers in staat te stellen *zichzelf* te regeren – ten goede of ten kwade. Dat is het verschil tussen liberalisme en vermoedelijk *alle* andere politieke stromingen: het maakt mensen zelf verantwoordelijk voor hun individuele keuzen, en geeft ze de vrijheid daartoe – geen kwezel of betweter schrijft voor wat ze wel en vooral niet mogen lezen, denken of voelen.

Om het in de woorden van John Stuart Mill, en de hierin zeker liberale Karl Popper, te zeggen (zij sluiten kennelijk beter bij Dijkhoff's consequentialisme aan): *alleen wanneer* je burgers vrij laat alle mogelijke ideeën te denken, te proeven, te toetsen, alleen wanneer je ze *trial and error* toestaat, zullen ze vrije en autonome burgers worden. Je mag salafisten verbieden hun praktijken en ideeën aan anderen *op te leggen*, je mag ze aanzetten mee te doen met een open, redelijk maatschappelijk debat (immers mensen verdienen respect, ideeën niet) – maar geestelijke dwang, indoctrinatie, is uit den boze.

De identificatie van logisch liberalisme met deontologie creëert alleen maar verwarring – en verwarde, hermetische taal: ‘Omdat de uitkomst van de keuzes die mensen maken niet altijd vrijheid en gelijkwaardigheid bevorderen, is procesliberalisme inmiddels getrouwd met cultuurrelativisme en zelfverwijt (‘weg met ons!’).’ Bronnen geeft Dijkhoff niet – eigenlijk zelfs geen uitleg. ‘Omdat’ - dit moet waarschijnlijk ‘doordat’ zijn, tenzij procesliberalisme een persoonlijkheid heeft die vrije en autonome keuzes kan maken. Maar zelfs als er ‘doordat’ stond: een liberalisme dat principes voorrang geeft boven doelmatigheid kan per definitie niet relativistisch zijn.

Het opofferen van morele principes aan doelmatigheid, het Rotterdams-arbeideristische ‘geen woorden maar daden’, is misschien precies wat er in de VVD en bij VVD-politici steeds fout gaat: bij alle beschuldigingen van corruptie en machtsmisbruik gaat het zelden om egoïstische zakkenvullers en veel vaker om oprechte, gedreven politici die het foute middel voor het goede doel inzetten. Politici in een liberale democratie (liberaal én niet liberaal) hebben meer nodig dan efficiëntie en effectiviteit als leidraad voor hun gedrag en voor de keuze van politieke middelen. Reflectie op de intrinsieke morele kwaliteit van het handelen maakt het verschil tussen niet alleen de zakkenvuller en de politicus, maar ook, en misschien nog wel meer, tussen de liberaal en de populist, tussen liberale democratie en tirannie van de meerderheid, tussen VVD en FvD, tussen de *Open Society* en een bananenrepubliek.

Dat gezegd hebbende... logisch liberalisme mag een valse noot zijn, ze wordt niet voor niets gespeeld. Als we alle verwarring en onduidelijkheid wegstrepen houden we wel degelijk een aantal waardevolle gedachten over ‘die werken’:

- (1) Verantwoordingsethiek, om te beginnen: de bereidheid verantwoordelijkheid te nemen voor de samenleving en daartoe vuile handen te maken is een logische implicatie van de liberale grondwaarde verantwoordelijkheid.
- (2) Compromisloos vasthouden aan de intrinsieke waarde van de liberale idealen, ook waar ze niet gerealiseerd kunnen worden. Dat vrijzinnige partijen als de VVD al een decennium lang worden gegijzeld door een orthodox-christelijke minderheid is geen excuus om niet zelf pal te blijven staan voor een Verlichte ethische agenda die bescherming biedt aan zelfbeschikking over het eigen lichaam, gelijkberechtiging voor alternatieve relatievormen, vrij wetenschappelijk onderzoek.
- (3) Erkennen dat vuile handen ook echt vuil zijn: in morele dilemma's het ene kwaad durven te verkiezen boven het andere, *zonder het kwaad te bagatelliseren* – ook dat is verantwoordelijkheid nemen. De consequentialist kan dat niet; in een consequentialistische moraal is geen ruimte voor intrinsieke motivatie of schuldbesef – in die moraal bestaat alleen een balans van kosten en baten, en geldt de keus voor ‘het minste kwaad’ als een voldoende excuus.

De Amerikaanse politiek filosoof Michael Walzer stelde ooit (in aansluiting op Max Weber) dat politiek zonder morele dilemma's niet bestaat. Voor hem is de kunst van de politiek niet de kunst

van het mogelijke of het haalbare of ‘wat werkt’, maar de bereidheid een keuze te maken waar je de rest van je leven slecht van blijft slapen. Politiek, net als ethiek (want het *is* ethiek), vraagt het uiterste – en dus niet een liberalisme dat alleen maar ‘werkt’, maar een liberalisme waarin bloed, zweet en tranen worden geïnvesteerd, waarin plaats is voor integriteit.

Prof.dr. M.L.J. Wissenburg is hoofdredacteur van Liberale Reflecties en hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.